
ДОКУМЕНТИ

*Василь Ботушанський
(Чернівці)*

**ВІДЕНСЬКІ АРХІВИ
ПРО УКРАЇНСЬКІ СПРАВИ
(ПРО БРЕСТ-ЛИТОВСЬКІ МИРНІ
ПЕРЕГОВОРИ ЩОДО УКЛАДЕННЯ
МИРНОГО ДОГОВОРУ З УКРАЇНОЮ)**

Проблема Брестського (Берестейського) мирного договору між Україною і країнами Четверного союзу була, почасти залишається і понині актуальною. Адже Україна стала першою нововиниклою європейською державою, яка вийшла з полум'я Першої світової війни, керуючись своїми національними інтересами. Ця подія не була випадковістю, а глибоко обумовленим актом. З боку України ця обумовленість полягала, по-перше, у тому, щоб мільйони українців, мобілізованих у армії воюючих, ворожих одна одній країн перестали убивати, калічити один одного; по-друге, щоб захистити свою державну самостійність і незалежність від агресії з боку радянської Росії, яка захопила більшу частину території Української Народної Республіки.

З точки зору колишніх (і більшості нинішніх) істориків Російської Федерації ця актуальність обумовлювалася тим, що одна з найбільших і найбагатших національних «окраїн» колишньої Російської імперії – Україна прагнула після революції відповідно до проголошеного права народів на своє національне самовизначення аж до відокремлення і створення власної державності стати самостійною державою. Але це прагнення подавалося не як воля українського народу, а як підступні, незаконні наміри «українських буржуазних націоналістів» відірвати український народ від російського народу, розірвати триєдну цілісність східного слов'янства і запродатися іноземним імперіалістам¹.

До цієї войовничої антиукраїнської концепції були «прив'язані» фактично всі українські радянські історики, які писали на цю тему².

Особливо гостро критикували ці автори Центральної ради за наслідки мирного договору України з Центральними державами, зокрема вступ в Україну німецьких і австро-угорських військ, вивіз звідти продовольства. Однак ніде не говорилося, що якби не було здійснено агресію з боку радянської Росії, то не було б потреби вводу іноземних військ в Україну.

Значно сприятливіші умови для об'єктивного висвітлення цієї проблеми мали автори української діаспори³. Після проголошення незалежності

України, відходу в минуле диктату з боку тоталітарної системи історики, використовуючи недоступні раніше джерела, дістали можливість неупереджено висвітлювати обставини, умови, у яких здійснювалася ця акція, підкреслити загалом її переваги над негативом⁴, хоча окремі українські автори й понині дають однозначно негативну оцінку підписанню Україною Берестейської мирної угоди⁵.

Широко висвітлювалася й висвітлюється ця подія також і в зарубіжній історичній літературі, у якій загалом основна увага акцентується на невиконанні Центральною радою умов миру – поставки продовольства в Німеччину і Австро-Угорщину згідно з умовами мирного договору⁶.

При висвітленні цієї теми винятково важливе значення мають документи як опубліковані, так і неопубліковані. Не можна сказати, що вони не публікувалися в радянську добу, опубліковано чимало⁷, однак події трактувалися в них тенденційно. Друкувалися вони також представниками української діаспори⁸, архівістами й істориками Німеччини, Австрії⁹.

Значно жвавішою стала публікація документів прямих чи дотичних до означеної теми в умовах незалежності України¹⁰.

Однак є потреба (і можливість) подальшого розширення джерельної бази з цієї проблематики.

У цьому зв'язку автор пропонованої публікації робить скромну спробу поповнити у якійсь мірі для українських дослідників джерельну базу щодо участі української делегації в Брест-Литовських мирних переговорах на підставі опрацювання протоколів цих переговорів, що зберігаються в Австрійському державному архіві у фонді Міністерства закордонних справ у Відні¹¹.

Зазначимо, що навіть одну справу (kartone) обсягом 1110 аркушів німецькою мовою опрацювати за кілька днів (жовтень 1991 р.) було складно. Тому автор подає її у вигляді окремих витягів, цитат, або короткого викладу змісту (регест), або переліку питань, які розглядалися, у хронологічному порядку.

Зауважимо ще таке. По-перше. При опрацюванні цих «Протоколів...» дослідника не покидає враження, що діяльність делегації РНК Росії на переговорах у Бресті-Литовському була ніби своєрідним прикриттям на міжнародній арені перед Європою агресії радянської Росії проти України: у той час, коли російські війська нестримно рухалися на захід, захоплюючи одне за одним міста і села України, вбиваючи студентів під Крутами, розстрілюючи тисячі городян у Києві, Троцький як закляття

все повторював, що радянська делегація Росії визнає право Української Народної Республіки на національне самовизначення аж до відокремлення.

По-друге. При розгляді питання про східні кордони України Троцький весь час намагався переконати членів інших делегацій, що це нібито внутрішня справа Росії, що це просто «технічне питання» і його можна вирішити й «пізніше». (Як це «пізніше» нагадує нам нинішню ситуацію з російсько-українським кордоном, якого майже не існує в реальності ось уже майже 20 років після проголошення незалежності України).

Витяги і регести (короткий виклад змісту) з протоколів Брест-Литовських мирних переговорів кінця грудня 1917 р. – початку лютого 1918 р. стосовно українських земель, зокрема Галичини і Буковини.

26, 27, 28 грудня 1917 р. Спеціальні засідання делегацій Німеччини, Австро-Угорщини і Росії.

Помітне затягування переговорів з боку російської делегації: Йоффе, Покровського і Каменева, які особливо наголошують на недопустимості втручання у внутрішні справи Росії.

27 грудня 1917 р. Р.Кюльман (голова німецької делегації, міністр закордонних справ Німеччини) поставив питання про прибуття на переговори української делегації від Центральної Ради і що він дасть розпорядження встановити для неї телеграф. Йоффе саркастично подякував за таку турботу «про частину нашої делегації»¹²

4 січня 1918 р. переговори німецької делегації з українською делегацією. Перше засідання.

Присутні: посланник Розенберг (дипломатичний чиновник), таємний радник Шулер, перекладач гауптман Гей (Неу); Микола Левицький, Михайло Полозов, Микола Любинський, Олександр Севрюк.

Севрюк: «Від імені Росії може виступати лише один уряд і одна делегація, яка охоплює всю Росію. Рада Народних Комісарів у Петербурзі не може це робити, бо вона ворожа щодо України. Ми нинішню (Першу світову. – В.Б.) війну не починали і не маємо жодного інтересу її продовжувати, навпаки, це суперечить нашим інтересам.

Федерація республік в Росії ще не існує. Але нема підстав відділяти формально нас від неї. Ми вважаємо заяву Йоффе про те, що українська делегація є частиною російської делегації як помилкову, як непорозуміння, бо ми думаємо навпаки. Ми з делегацією Ради Народних Комісарів будемо виступати разом за мир, але все, що стосується України – окремо. Якби існувала федерація республік, ми би виступали як складова частина [російської] делегації. Але федерації не існує, тому ми виступаємо окремо»¹³.

6 січня 1918 р. Об'єднане засідання ...

10 січня 1918 р. Загальне засідання делегацій мирної конференції.

Кюльман надав слово голові української делегації Голубовичу. Той сказав, що «великі країни прийшли до висновку не вирішувати більше суперечки залізом і кров'ю, а шляхом мирних переговорів. До мирних переговорів пристають і нові держави, які раніше не брали участі у цих переговорах. Першою такою країною є наша держава, Українська Народна Республіка, народ якої прагне миру.

Згідно з III універсалом від 7 (20) листопада [1917 р.]. Українська Народна Республіка відновила своє міжнародне існування, яке вона втратила більше як 250 років тому, і вступила у повному обсязі у приналежні їй на цій території права у міжнародних відносинах»¹⁴.

Оголошує текст III універсалу.

Просить, щоб всі держави взяли до відома, що існує Українська держава. Війна – це велике зло, особливо для працюючих класів. Україна буде активно підтримувати політику миру. Про це йдеться і в III універсалі.

Україна пошле на Південно-Західний і Румунський (тепер – Український) fronti своїх представників роз'яснювати політику миру.

Ніяких анексій. Ніяких воєнних відшкодування у будь-якій формі. Малим державам, що потерпіли від війни, на Мирній конференції виробити умови надання допомоги.

«Українська Республіка, на території якої нині перебуває Український фронт, повинна бути представлена на всіх міжнародних мирних конференціях, переговорах, конгресах...

Влада Ради Народних Комісарів поширюється не на всю Росію, отже і не на Українську Народну Республіку. Тож ті домовленості, яких досягнуть між собою Росія з воюючими проти неї країнами щодо можливого укладення миру, для України будуть обов'язкові лиш тоді, коли умови цього миру будуть прийнятні для уряду Української Народної Республіки».

Від імені всієї Росії може підписувати мир тільки той уряд (і саме виключно союзний уряд), який буде визнаний всіма республіками і державно організованими областями Росії. Якщо такий уряд у наступний період не буде створено, то такий мир може підписати кожна із республік окремо.

Народний (Генеральний – ? – В.Б.) секретаріат виступає за якнайскоріше укладення загального миру. Генеральний секретаріат виступає за обов'язкове представництво на конференції у Бресті-Литовському і сподівається, що після цього відбудеться загальна міжнародна мирна конференція. З цим звертається Українська Народна Республіка до всіх урядів великих держав.

Президент Генерального секретаріату – Винниченко.

Державний секретар міжнародних відносин – Шульгин».

Міністр закордонних справ [Австро-Угорщини]. О.Чернін: «Панове, між німецьким і французьким текстами цієї заяви є розходження. Пропонує підготувати один переклад – французький або німецький. Оригінал французькою мовою. За основу брати французький».

Кюльман: «Пропоную прийняти заяву української делегації як визначний історичний документ конгресу [конференції]».

Представники об'єднаних держав (Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії) ще 26 грудня 1917 р. привітали телеграфічно появу в Бресті-Литовському української делегації. З розумінням поставилися до її заяви.

Я питаю голову російської делегації, чи ця делегація і далі представляє всю Росію?».

Троцький: Відносно оприлюдненої українською делегацією ноти Генерального секретаріату Української Народної Республіки заявляю з нашого боку, що російська делегація у цілковитій відповідності до основного принципу визнання за кожним народом права на національне самовизначення аж до відокремлення не знаходить жодних перешкод щодо участі української делегації у мирних переговорах¹⁵

Представник Української Народної Республіки зробив заяву щодо кордонів України, включаючи і побережжя Чорного моря.

Головуючий до Троцького: «Чи маєте з цього приводу заперечення?»

Троцький: «Конфлікту з приводу кордонів між Росією і Україною немає. Україна як держава перебуває у стані становлення. Питання про кордони між нами ми будемо вирішувати взаємно, в першу чергу в інтересах населення, яке там проживає. Делегації будуть обговорювати питання про кордони самі між собою у порозумінні ... Ми визнали українську делегацію як цілком самостійну».

Кюльман: Дякую. «Українська делегація зможе брати участь у засіданнях мирної конференції».¹⁶

Голубович: Ми вдячні голові російської делегації за його заяву, за ту форму, у якій це зроблено, і будемо підтримувати зусилля до миру. Прошу прийняти до відома, що ми цілком окремі делегації з тієї сторони російського фронту, яка раніше становила Російську царську імперію ...»

11 січня 1918 р. Голова російської делегації Троцький визнає право Фінляндії на незалежність, бо вона не була окупована¹⁷. «Що стосується України, то там процес демократичного самовизначення ще не здійснено. Але вона не окупована іншими державами. Очищення України від російських військ не становить труднощів, це чисто технічне питання, а не політичне. Отже, ми бачимо, що на шляху до здійснення українським народом самовизначення і визнання незалежності української республіки нема жодних перешкод. Але ця справа

складна, важка, бо скрізь, на багатьох територіях живуть різні народи, і проголошення національного самовизначення одного народу ущемляє інтереси іншого народу. Треба, щоб ці народи в першу чергу самі прийшли до згоди у цьому питанні ...».

Троцький говорив дуже розлого.

Кюльман: «Ви говорите дуже розширено»¹⁸

12 січня 1918 р.

Головуючий голова австро-угорської делегації міністр закордонних справ Чернін: «Голова української делегації заявив, що Українська Народна Республіка самостійна. Ми визнаємо її делегацію правомочною брати участь у підписанні мирного договору¹⁹. Голова російської делегації заявив, що між Росією і Україною нема конфлікту. Але уряд Росії діє всупереч цій заяві. Голова каже, що там нема окупаційних підрозділів, військового командування...».

Троцький підтвердив, що на Україні йде процес самовизначення. Російський уряд у порозумінні з урядом Української Народної Республіки буде вирішувати всі справи. Ніяких перешкод щодо визнання України, її формування у географічних і державних кордонах нема²⁰.

Генерал Гофман (начальник штабу Східного фронту. – В.Б.): « У ніч з 30 на 31 грудня [1917 р.] Перший білоруський конгрес у Мінську заявив про самовизначення білоруського народу, але максималісти (більшовики. – В.Б.) за допомогою штиків і кулеметів розігнали його...»

«Коли Україна оголосила про своє самовизначення, Петербурзький уряд пред'явив ультиматум і спробував протиставити її волевиявленню збройне насилля. Отже, громадянська війна уже іде. Так собі уявляє здійснення самовизначення народів максималістський (більшовицький. – В.Б.) уряд на практиці»²¹.

13 січня 1918 р. Засідання української і німецької делегацій.

Обговорювалося питання про кордони України, про корінні її землі, а також про заселені українцями Воронежчину, Кубань, Причорномор'я, Холмщину.

Севрюк: «...історична доля так склалася для українського народу, що одна його частина перебувала у складі Росії, інша у складі Австро-Угорщини. Ми вважаємо не зайвим підкреслити, що та частина, що перебувала у складі Австрійської монархії, стала висхідним пунктом українського національного відродження. А ця територія належала колись до Руської держави. Звідси ми черпали свої національні ідеї, ідеї своєї державності. І зараз ми не можемо бути до цього українського населення байдужими. Ми усвідомлюємо, що лінії кордонів, які розділяють український народ на окремі частини, прокладені давно. Ми не маємо підстав вважати, що українці Галичини уже хочуть вступити до складу нашої держави, та ми й не ставимо

собі це за мету. Ми тільки хочемо, щоб принцип національного самовизначення був застосований і щодо населення української Галичини. Ви, звичайно, знаєте, яку вперту боротьбу вело населення Східної Галичини проти своїх сусідів. І ми можемо уже зараз з великою впевненістю сказати, що ця Східна Галичина найрішучішим чином висловиться проти включення її до складу її одвічного ворога – Польщі. Тому зараз для нас тут на переговорах з представниками Німеччини винятково цікаво було б почути точку зору Німеччини на це питання. Ми охоче послушали б, як Центральні держави уявляють собі це питання, в якому напрямі рухатися, щоб забезпечити наші інтереси».

До сказаного голова делегації В.Голубович додав: «Але ми не проти того, щоб Східна Галичина мала можливість сама висловитися щодо своєї долі: до якої країни вона хоче належати – до України, чи до Австро-Угорської держави. На наш погляд, Східна Галичина настільки зав'язана з усім українським народом багатьма національними і культурними інтересами, що в певній мірі становить з ним невід'ємне ціле».²²

Державний секретар Кюльман: «Мені здається, що українська делегація не зовсім чітко уявляє собі мету наших переговорів. Ми зараз у стані війни з Росією. Ми з'ясовуємо можливість укладення миру з Росією і в якійсь формі – з Україною. Щодо Холмщини – будемо вирішувати. Щодо Галичини – я не уповноважений Австро-Угорщиною про це говорити. Якщо ви територіально не визначитесь, то ми будемо вважати, що ви хочете продовження війни, а не шукаєте миру. Ми тратимо даремно час, раз ми не ясно визначили мету переговорів. Будь-які територіальні вимоги, крім Холмщини, для нас не є дискусійними. Чи пани члени делегації готові внести свої конкретні пропозиції? Чи будуть діяти разом з петербурзькою делегацією, чи будуть самі вирішувати свою долю, чи хтось інший буде вирішувати за них?»²³

13 січня 1918 р. Засідання німецької, австро-угорської і української делегацій.

Обговорювалися політичні територіальні питання. Українська делегація вимагала Холмської землі. Австрійці і німці за те, щоб Холмщина відійшла до Польського Королівства²⁴.

14 січня 1918 р. Обговорення питань укладення миру між німецькою й австро-угорською делегацією, з одного боку, і українською делегацією, з другого.

Троцький протестує проти характеристики німцями подій в Росії. «Ті конфлікти, які виникли між нами і Україною і які, на мій жаль, ще не повністю усунуті, жодним чином не можуть обмежити право українського народу на самостійність, не можуть перешкодити нам у будь-який спосіб визнати незалежність Української республіки...»²⁵

Промови Троцького були задирливі, зухвалі як революціонера, багатослівні, пересипані більшшви-

цькою мовною лексикою з метою «роз'яснити» присутнім мету пролетарської революції і виправдати політику РНК Росії. Головуючий не раз перебивав його, щоб той говорив по суті, але він ще більше розпалювався, наводив аргументи, деякі з них були досить оригінальними.

Спокійнішими були промови Йоффе.

15 січня 1918 р.

Засідання почалося з репліки Троцького на адресу Гофмана. «Передусім я мушу дати коротке роз'яснення щодо областей південніше Бреста-Литовського. Як я вже двічі відзначав, зокрема при справ визнання української делегації, процес самовизначення України просувається ще не так успішно, що питання розмежування між нами [Росією] і новою республікою можна вважати як уже проведене. Я уже тоді зауважив, що тут нема ніяких труднощів, бо згідно з нашими принципами кордони встановлюються згідно з волею широких народних мас населення, яке цим цікавиться і у цьому нам потрібна якомога повна єдність з українською делегацією...»²⁶

Граф Черні: «Як зараз виглядає справа з розмежуванням між Росією і Україною?»

Троцький відповідає, що вже висловлювався з цього приводу. «Це питання формальне і не становить труднощів для вирішення, але ми виходимо з принципу необхідності попередньої єдності між обома делегаціями, бо ми не в стані виставити критерії для поділу спірних областей від неспірних».

Чернін: «Прошу на наступному засіданні показати на карті, які області є спірними, а які неспірні між Росією і Україною».

Троцький: «Я повторюю ще раз, що питання самовизначення України перебуває на стадії вироблення передумав для цього. Це ситуація, яка ні від нас, ні від волі української делегації не залежить, а визначиться моментом самовизначення Української республіки. Зрештою, я не можу тут щось повідомити на свій власний розсуд. З цього погляду єдність між нашою і українською делегацією необхідна. Нам треба спочатку виробити модус на відміну від інших країн, власне, Німеччини, Австро-Угорщини, а визначення кордонів між нами [Росією] і Українською республікою можна буде провести пізніше»²⁷

17 січня 1918 р. Засідання німецької, австро-угорської і української делегацій.

Державний секретар Голубович поставив питання про те, щоб в Австро-Угорщині було забезпечено рівні з усіма права українського населення – національні, політичні, рівне представництво в парламенті²⁸.

Граф Черні дав різку відповідь на це питання, заклав на втручання у внутрішні справи Австро-Угорщини²⁹.

19 січня 1918 р. Австро-угорська і українська делегації обговорювали територіальні питання.

Обидві сторони висловили бажання «жити у довготривалих дружніх і добросусідських відносинах. З цією метою Австрія забезпечить українському населенню, що проживає в її межах, а Україна – польській меншині, що залишається у її межах, цілковито вільний національний і культурний розвиток»³⁰.

Чернін: Я так розумію, що це в межах австрійської провінції в Східній Галичині. Але це можна здійснити тільки після укладення мирного договору.

Голубович: Що таке «Східна Галичина»? Адже українське населення живе не тільки в Східній Галичині, але також і на Буковині і в Карпатській Русі [...] по той бік Карпат. Щодо цих двох питань я просив би роз'яснення.

Чернін: Кордони Східної Галичини? Зараз вони нечіткі. Це кордони, у яких проживає в більшості українське населення.

Але, звичайно, якщо треба було б визначити ці кордони, як я їх знаю, і точно їх зафіксувати з технічних і фахових засад, то вони охопили би й північну частину Буковини, заселену українцями»³¹.

19 січня 1918 р. Обговорення територіальних питань (про Холмщину)³²

20 січня 1918 р. Перше засідання німецько-російської комісії щодо обміну військовополоненими (по 50 тис. чол. щотижня)³³

21 січня 1918 р. Обговорення питань власності.

23 січня 1918 р. Обговорення питань власності.

24 січня 1918 р. Обговорення питань про повернення військовополонених.

31 січня 1918 р. Троцький висловив рішучий протест проти заяви делегації Центральної Ради про те, що вона сама буде вирішувати питання територіального розмежування [між Україною і Росією].

Чернін знову питає про кордони України³⁴.

9 лютого 1918 р. 1¹/₂ год. Підписання мирного договору з Україною країнами Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною.

Кульман і Севрюк обмінялися короткими промовами.

1 год. 59 хв. – Початок підписання мирного договору.

Першим підписав від Німеччини Кульман.

до 2 год. 20 хв. підписали всі інші³⁵.

Далі – текст договору на 11 сторінках німецькою і угорською мовами³⁶.

² Никольников Г.Л. Брестский мир и Украина. – К., 1981; Його ж: Выдающаяся победа ленинской стратегии и тактики (Брестский мир: от заключения до разрыва). – М., 1968; Хміль І.С. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917-1920). – К., 1962.

³ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції, mareць 1917 р. – грудень 1919 р.). – Київ-Відень, 1920. – Ч.2. Репринтне відтворення 1990; Дорошенко Д. Історія України. Доба Центральної ради. – Ужгород, 1932. – Т.1.

⁴ Білецький Б. Українська Центральна Рада. – Чернівці, 2009. – С.32-38; Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994; Ботушанський В.М. Буковина і Хотинщина в зовнішній політиці європейських держав у роки Першої світової війни і боротьби українців краю за українську державність // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (3 давніх часів до середини ХХ ст. [Кол. монографія] / В.М.Ботушанський, С.М.Гакман, Ю.І.Макар та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – С.299-488; Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навч. посіб. – К.: Наук.думка, 1997; Кульчицький С. Берестейський мир // Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – С.59-60; Нариси з історії дипломатії України. –К.: Альтернативи, 2001; Попик С. Українці Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ-Чернівці: Золоті литаври, 1999; Його ж: Таємниця Брест-Литовська: до питання про австро-угорський протокол 1918 р. // Питання історії нового та новітнього часу (Зб. наук. статей): В 2-х ч. – Чернівці, 1994. – Вип.3. – Ч.2. – С.134-141; Пославська Г. Берестейський мир і соборність України // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківська, 2002. – №5-6. – С.185-189; Притуляк П., Демочко В.Брестський мир: зміст та наслідки // Питання історії України. Зб.наук.статей. – Чернівці, 1997. –Вип.1. –С.167-171; Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1991 рр. // Серія: Україна крізь віки. – К.: Альтернативи, 1999. – Т.10. – С.73-77; Соловійова В.В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917-1920 рр. – Донецьк, 2004.

⁵ Мироненко О.Брест-Литовська угода // Українське державотворення. Невитребуваний потенціал. (Словник-довідник). – К.: Либідь, 1977. – С.33-37; Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. – К.: Дух і літера, 2003.

⁶ Цольнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Р.Дубасевич, Х.Назаркевич, А.Онишко, Н.Іваничук. – Львів: Літопис, 2001; Bihl W. Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowski. – Wien-Köln-Graz, 1970; Meckling I. Die Aussnepolitik des Grafen Czernin. – Wien, 1969; Kreppel I. Der Friede im Osten. – Wien, 1918; Meckling I. Borschak E. La paix ukrainienne de Brest-Litowsk. – Paris, 1939.

⁷ Документи внешней политики СССР. – М., 1957. – Т.1; Мирные переговоры в Брест-Литовке. – М., 1920. – Т.1; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917-1923 рр.). – К., 1966; Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары. – М. – Пг., 1923; Совестко-германские отношения: от переговоров в Брест-Литовке до подписания Рапальского договора. В. 2-х ч. 1917-1918. – М., 1968. – Ч.1.

¹ История дипломатии. – М.: Политиздат, 1965. – Т.3. – С.74-106; Чубарьян А.О. Брестский мир. – М., 1964; Майоров С.М. Борьба Советской России за выход из империалистической войны. – М., 1959; Блинов С.И. Внешняя политика Советской России. Первый год пролетарской диктатуры. – М., 1973; Беркин И.Б. Историческая битва за мир. (История Брестского мира в трудах В.И.Ленина). – М., 1976; Темкин Я. Большевики в борьбе за демократический мир. 1914-1918. – М., 1957.

⁸ Берестейський мир. Спомини і матеріали. – Львів, 1928; Hornykiewicz T. Ereignissen in den Ukraina 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergrunde. In 4 Bd. – Philadelphia, 1969. – B.3.

⁹ Österreich im Jahre 1918. Berichte und Dokumente. – Wien, 1968, Der Friedensvertrag mit der Ukraine. Herausgegeben von Busemann. – Berlin, 1918.

¹⁰ Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (З давніх часів до середини ХХ ст. // За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – С.779-480; Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України. Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914-1921 рр.). – Одеса: Маяк, 2008; Їхня ж: Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.). Документи і матеріали. – Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. – К.: Наук.думка, 1997. – Т.2.

¹¹ Österreichische Staatsarchiv. Ministerium des Außen. 1848-1918. P.A. I. 1083.a. – S.117.

¹² Ebd. – S.903-904.

¹³ Ebd. – S.839.

¹⁴ Ebd. – S.840.

¹⁵ Ebd. – S.841.

¹⁶ Ebd. – S.843.

¹⁷ Ebd. – S.151.

¹⁸ Ebd. – S.152-155.

¹⁹ Ebd. – S.854.

²⁰ Ebd. – S.859.

²¹ Ebd. – S.177.

²² Ebd. – S. 938

²³ Ebd. – S. 939

²⁴ Ebd. – S.949-968.

²⁵ Ebd. – S.187.

²⁶ Ebd. – S.223.

²⁷ Ebd. – S.226.

²⁸ Ebd. – S.971.

²⁹ Ebd. – S.972.

³⁰ Ebd. – S.996.

³¹ Ebd. – S.998.

³² Ebd. – S.1011-1014.

³³ Ebd. – S.399.

³⁴ Ebd. – S.257.

³⁵ Ebd. – S.1092.

³⁶ Ebd. – S.1098-1110.